

Statystyki historii. O wspomnieniach Borisa Filippowa

Jolanta Brzykcy (Toruń)

W twórczości Borisa Filippowa (1905–1991, właśc. nazwisko: Filistinskij), prozaika, poety, publicysty, krytyka literackiego i wydawcy, przedstawiciela drugiej fali emigracji rosyjskiej, istotną rolę pełnią kategorie przeszłości i pamięci. Zapatrzenie na „rzeczy minione” i dążenie do ich udokumentowania przejawiają się na wielu płaszczyznach niezwykle bogatej w sensie ilościowym i zróżnicowanej gatunkowo spuścizny literackiej pisarza. Jego proza nosi otwarcie autobiograficzny charakter, co wyraża się przede wszystkim w kreacji narratora — tożsamego z autorem, będącego jego *alter ego* (Бабичева 2005: 341–343), noszącego niekiedy jego imię; ponadto w narracji pierwszoosobowej oraz w formie tzw. *autofiction* — zabiegu polegającego na kreowaniu rzeczywistości literackiej z materiału biograficznego, w którym zostaje on poddany selekcji, cenzurze i obróbce artystycznej (Niefagina 2012: 232–233). W procesie tym „tekst jawi się nie jako odzwierciedlenie świata realnego, a jako jego tworzenie, jako autorskie «zafalszowanie» rzeczywistości. [...] Autor i bohater zbliżają się do siebie w planie intencjonalnym, poprzez bohatera można wyjaśnić umowną biografię pisarza i jego realny świat wewnętrzny” (Niefagina 2012: 233)¹.

Liczne opowiadania Filippowa (np. *Вeer нараспаику, Тогда, Концерт, Eine kleine nachtmusik, Духовая капелла Курта Перцеля, Эмигрантка*) osnute są na motywie wspomnienia przeszłości, czemu towarzyszy narracja spowiednicza. Ich bohaterowie przechowują w pamięci przeżyte niegdyś uczucia, powracają do dawnych spotkań i doświadczeń bądź też przenoszą się w czasie do minionych epok. Podmiot liryczny wielu wierszy Filippowa snuje refleksje nad przemijaniem, niepowstrzymanym biegiem czasu i ulotnością ludzkiego istnienia, odczuwa strach przed zbliżającym się kresem życia.

Cechującą pisarza dążność do upamiętniania przeszłości badacze na ogół rozpatrują w kontekście jego emigracji, zaś w utworach powstałych na obczyźnie, w których powracał on do czasów swojego dzieciństwa i młodości, ewokował obrazy dawnej Rusi (np. Nowogrodu) bądź Rosji okresu przewrotu bolszewickiego, wojny domowej i stalinizmu, widzą przejaw typowej dla literatury emigracyjnej jako takiej nostalgii za bezpowrotnie utraconą ojczyzną². Porzucenie bądź wygnanie z kraju oraz później-

¹ Ten i pozostałe cytaty podaję w tłumaczeniu własnym — J.B.

² Рог. пр. „Память о России таится в самых глубинах души поэта. Кто знает, быть может, без этой памяти иссяк бы и самый источник поэзии” (Емельянова 1970: 205).

sze życie poza jego granicami, z takimi jego atrybutami jak wyobcowanie, oderwanie od rodzimej gleby i dążenie do zachowania własnej tożsamości narodowej, są bez wątpienia czynnikami uruchamiającymi potrzebę udokumentowania własnego losu i przeszłości całego narodu. Prawdliwość tę potwierdza twórczość wielu przedstawicieli rosyjskiej literatury emigracyjnej, o której pisano między innymi, że cechuje się „zhiperbolizowanym retrospektywizmem” (Orłowski 2001: 27) i „lawiną wspomnieniową” (Woźniak 2012: 55). Filippow do pewnego stopnia podlegał działaniu tych mechanizmów, czego dowodzi chociażby jego bardzo intensywna na emigracji działalność wydawnicza, redaktorska i krytycznoliteracka, obliczona na upamiętnienie dorobku literackiego rosyjskich pisarzy i poetów, pomijanych w kraju milczeniem i nie dość znanych na Zachodzie, takich jak Anna Achmatowa czy Michaił Zoszczenko. Trzeba jednak podkreślić, że emigracja jedynie nasiliła — nie: zrodziła — zorientowanie Filippowa na przeszłość, ugruntowała w nim — nie: wyzwoliła — imperatyw jej utrwalania. Pisarz odczuwał go jeszcze w latach poprzedzających opuszczenie kraju, o czym świadczą jego teksty zamieszczone w latach 1941–1944 w gazetach „За Родину” („Za Rodinu”), „Новый путь” („Nowyj put’”), „Для всех” („Dla wsiech”), które ukazywały się w Pskowie i Rydze, będących wówczas pod okupacją niemiecką. Warto przy okazji sprostować informację podawaną w niektórych biogramach Filippowa, wedle której swoją działalność literacką rozpoczął on w Niemczech, w pierwszych latach emigracji, tuż po II wojnie światowej³. W rzeczywistości było to w latach 30.⁴, pracę twórczą pisarza przerwał jego pięcioletni pobyt w łagrze (1936–1941), po zwolnieniu z którego, w lutym 1941 roku, Filippow zamieszkał w Nowogrodzie i rozpoczął współpracę z wymienionymi dziennikami. Zamieszczał w nich przede wszystkim obrachunkowe teksty publicystyczne, w których oskarżał Lenina, Stalina i ich popleczników o zbrodnie przeciwko narodowi rosyjskiemu, obnażał fałsz i nieludzki charakter ideologii komunistycznej, piętnował okrucieństwo i absurdy rzeczywistości sowieckiej. Przekonywał, że toczy się wojna nie tyle z faszyzmem, ile „z siłami ciemności i martwoty — z siłami bolszewizmu”, wzywał do walki z nimi i nie tracił nadziei na zwycięstwo:

Третий год на территории нашей страны идет, небывалая еще по масштабам в истории человечества, война между созидательными силами новой жизни и силами смерти и косности — силами большевизма. Мы не сомневаемся в окончательной победе жизни над смертью, творческой инициативы — над безличной стабильностью (Филистинский 1943b: 1).

³ Zob. np. „Во время второй мировой войны оказался [Filippow — J.B.] на территории Германии. Здесь после войны началась его литературная деятельность. [...] Печататься Б. Филиппов начался еще в первые послевоенные годы в Германии” („Мы жили тогда на планете другой...” 1994: 371); „Именно в Германии [...] началась литературно-критическая деятельность Филиппова и собственная его писательская биография” (Бабичева 2005: 338).

⁴ Por. wyowiedź Filippowa: „В марте 1941 года я и мой товарищ — романист и поэт — освободились из Ухто-Ижемского лагеря НКВД, отдав ему по пяти лет нашей жизни. Нам хотелось выяснить, сможем ли мы вернуться в литературу” (Филистинский 1943a: 3).

Szczególnie wiele uwagi poświęcił Filippow literaturze rosyjskiej, znajdującej się jego zdaniem w stanie głębokiego kryzysu, wywołanego przez politykę kulturalną Stalina. Występując przeciwko założeniom estetycznym socrealizmu, pisarz podkreślał konieczność podjęcia obiektywnych, niezideologizowanych badań naukowych nad literaturą, od dwóch dziesięcioleci fałszowaną przez bolszewików, pełną białych plam i sfingowanych oskarżeń:

Нам предстоит большая работа. Работа по пересмотру всего наследия русской культуры. Антинациональная, нигилистическая, материалистическая русская критика, начиная от Белинского, Добролюбова, Писарева и Чернышевского и кончая их большевицкими продолжателями и последователями забросала грязью или замолчала ряд крупнейших литературных деятелей — даровитых публицистов, новеллистов, высоко-талантливых поэтов (Филистинский 1944a: 3).

Poprawie istniejącego stanu rzeczy miał służyć w zamierzeniu autora cykl portretów literackich poświęconych wybitnym przedstawicielom rosyjskiej literatury i muzyki, jak Aleksandr Puszkina, Modest Musorgski, Aleksandr Dargomyżski, twórcom prześladowanym przez bolszewików, jak Anna Achmatowa czy Siergiej Jesienin, Nikołaj Klujew i Pimen Karpow, o których pisał w cyklu pod znamienym tytułem *Ofiary bolszewizmu*, bądź „poetom zapomnianym”, jak Nestor Kukolnik, Aleksandr Apuchtin, Konstatin Słuczewski, Władimir Bieniediktow, Piotr Wiaziemski, Władimir Odojewski, Fiodor Sołogub⁵. Filippow pisał o nich: „Есть имена и имена достойные, которые либо вовсе замолчены, забыты, либо вспоминаются только в дни юбилеев. Не всегда основанием для такого забвения является недостаточно яркое дарование авторов” (Филистинский 1943c: 2).

Dążenie do przywrócenia represjonowanym i marginalizowanym twórcom dobrego imienia i należnego im miejsca na literackiej scenie Rosji wraz z niechęcią do dokonania socrealizmu zbliżały stanowisko Filippowa do pozycji, jakie wobec literatury swoich czasów zajęli rosyjscy emigranci „pierwszej fali”. Pisarzowi przyświecała podobna idea ocalenia kultury rosyjskiej przed zagładą niesioną przez bolszewików. Wspierała się ona na hasłach powrotu do wartości prawosławnych, kontynuowania tradycji kulturowej, poszanowania dla osiągnięć poprzednich pokoleń:

Сейчас в выжженных городах, разоренных деревнях, на вытопанных полях и в лесах, ощетилившихся заржавленными штыками небывалых побоищ — всюду и везде, на необъятных просторах нашей Родины идет битва за свободу против коммунистического рабства, — за Россию, против СССР, за культуру и жизнь — против смерти и косности.

⁵ W gazecie „За Родину” ukazały się między innymi artykuły: *Забывтый поэт. К 70-летию со дня смерти В.Г. Бенедиктова* (25 мая 1943, № 120 (215)); *Забывтые юбилеи* (19 октября 1943, nr 244 (339)); *Песенки Сверчка-музыканта. 45-летие со дня смерти поэта Я. Полонского* (12 ноября 1943, nr 265 (360)); *Князь П. А. Вяземский (к 65-летию со дня смерти поэта)* (24 декабря 1943, nr 301 (396)); *Н.А. Римский-Корсаков (к столетию со дня рождения)* (18/19 марта 1944, nr 62 (462)); *Модест Петрович Мусоргский (к 63-ей годовщине со дня смерти — 28 марта 1881 года)* (28 марта 1944, № 71 (471)).

Новая жизнь, новые порядки, новые песни. Но еще много и у нас по эту сторону фронта, старой советской неуверенности, привитых большевизмом страха и недоверия. Еще много сомнений. И главное, — тяжелая скорбная дума: уцелел-ли русский народ? Не истребил ли большевизм сам дух народа; не истребил ли за четверть века все, что было культурного в стране; осталась ли хотя слабая нить преемственности со старой великой русской культурой?

Да, есть еще крупные дарования. Есть и были даровитые ученые, художники, писатели, инженеры. Есть и были талантливые хозяйственники и артисты, организаторы и поэты (Филистинский 1944с: 16).

Bardzo ważną rolę w tym zadaniu pełniła pamięć, ujmowana przez pisarza nie tylko w wymiarze ponadindywidualnym — jako dziedzictwo kulturowe zdeponowane w świadomości zbiorowej narodu rosyjskiego, lecz także jednostkowym — jako dotyczący każdego współczesnego Rosjanina obowiązek przekazania potomnym własnych, choćby skromnych, doświadczeń. Pamięć, zmuszając do rewizji przeszłości i wyciągania wniosków na przyszłość, stawała się rękojmnią dalszego rozwoju rosyjskiej kultury:

Наше „завтра” и определится действенностью нашей памяти и нашей действенной памятью. Не памятью о временах царя Гороха и крещения киевлян, а памятью о нашем вчера. Мы должны бороться с этим большевицким вчера, истреблять его, но не память о нем, не язык его рисующий, определяющий. Ибо к прошлому нет возврата. Но нужно помнить весь ужас этого недавнего прошлого, и знать, что оно пока еще сегодня для нищих братьев, матерей и отцов по ту сторону фронта. А за короткую памятью дураков и в обедню бьют...

И давайте сегодня вспоминать уже не о курганах Скифии, а о лагерях Воркуты и камерах Шпалерки, не о тургеневских девушках, а о расстрелянных НКВД невестах, не о пирах Владимира Святого, а о займах индустриализации и раскулачивании (Филистинский 1944d: 3).

Imperatywem upamiętniania najnowszej historii narodu rosyjskiego kierował się Filippow także w publikowanych na łamach wymienionych gazet wierszach, nawiązujących do folkloru i kultury staroruskiej, przede wszystkim zaś we wspomnieniach ze swojego pięcioletniego pobytu w łagrze uchto-pieczorskim⁶. Warto zaznaczyć, że były to jedne z najwcześniejszych literackich świadectw Gułagu, jakie ukazały się w oficjalnym obiegu na terytorium Związku Radzieckiego, wyprzedzając o dwadzieścia lat słynną publikację *Jednego dnia Iwana Denisowicza* (Один день Ивана Денисовича, 1962) Aleksandra Sołżenicyna. Pisarz przyjął w nich postawę

⁶ Były to m.in. następujące teksty (wszystkie w gazecie „За Родину”): *В Ухто-Ижемском лагере* (10 апреля 1943, № 84 (179)); *Пасха в Ухто-Печерском лагере НКВД. (Отрывки из воспоминаний)* (28 апреля 1943, № 97 (192)); *Диверсанты (из воспоминаний лагерника)* (19 октября 1943, № 244 (339)); *Герои Соловков. Воспоминания бывшего лагерника* (25 ноября 1943, № 276 (371)); *Судьба поэта* (4/5 декабря 1943, № 284 (379)); *Блики памяти* (25 января 1944, № 14 (416)); *О зачетах рабочих дней* (24 февраля 1944, № 42 (442)).

świadka, odsłaniającego prawdę o obozach stalinowskich, spisującego „długą listę bolszewickich bestialstw wobec narodu rosyjskiego” (Филистинский: [b.d.]), dokumentującego zasłyszane historie więźniów, którzy stali się głównymi bohaterami jego szkiców. W jednym ze wspomnień Filippow zwracał się w pełnej emocji apostrofie do poznanych w więzieniu i łagrze współtowarzyszy niedoli:

Братья! Сверстники! Друзья!

Я обращаюсь к вам из своего далека, я обращаюсь к вам, рожденным в 1902–1907 годы, к вам, воспитанным войной и взрожденным революцией. К вам, комсомольцам 1920–1925 годов, к вам, беспартийным парням и девушкам тех лет! И к тем, кто сейчас находится по ту сторону фронта, и к тем, кто сейчас живет подле меня, и к тем, кто еще влачит беспросветно — серые дни в лагерях Воркуты, Печеры, Дальстроя...

Ты, мой сверстник, в 1919–1921 годах был мобилизуем на фронт или в продотряды — и гиб сотнями тысяч от белой пули или партизанского обреза. Ты был мобилизуем на работу в нескончаемые учреждения [...]. Тебя посылали в вымирающую от голода деревню, на потухший завод, делавший вместо турбин или компрессоров — зажигалки (Филистинский 1944b: 6).

Cechujące pisarza w latach 40. dążenie do upamiętnienia przynajmniej niektórych z niezliczonych ofiar stalinowskich represji, „zamorzonych głodem, zatłuczonych na śmierć, skatowanych” (Филистинский 1944e: 7), zarówno wybitnych przedstawicieli narodu rosyjskiego, jak i jego zwykłych, często anonimowych członków, było z pewnością po części dyktowane ówczesną sytuacją polityczną w kraju i wynikającą z niej potrzebą osobistego rozrachunku z reżimem, chęcią zdemaskowania prawdziwego oblicza Związku Radzieckiego, przekazania światu prawdy o rozmiarach stworzonej przez Stalina maszyny terroru. Doświadczenia późniejszej ucieczki z kraju i kilkuletniego pobytu w obozach dla przesiedleńców w Niemczech, potem zaś niełatwe życie emigranta w USA ugruntowały w Filippowie postawę „świadka historii”, dostrzegalną już w jego wcześniejszej twórczości, zadziałały jak dodatkowy impuls do artystycznych powrotów do utraconych miejsc i czasu. Swoistym zwieńczeniem tej linii twórczości Filippowa stał się, napisany w ostatnich latach życia i opublikowany na rok przed śmiercią, tom wspomnień pod tytułem *Przypomniane. Rozdziały ze wspomnień (Всплывшее в памяти. Главы из воспоминаний, 1990)*. Kilkukrotnie powtarza się w nich motyw niesionych przypływami pamięci twarzy, przypadkowych spotkań, obcych nazwisk, domagających się od pisarza utrwalenia: „Вереница лиц. Случайные, но запоминающиеся надолго встречи. Сколько их всплывает в памяти!” (Филиппов 1990: 217). Motyw ten znajduje rozwinięcie we fragmencie, w którym autor wyjaśnia zasadniczą ideę utworu:

Когда в жизни народа и страны происходит столько событий, личные биографии затухают, стираются. Поэтому я буду писать не о себе, а о встречах на перепутьях жизни. Мои воспоминания об участниках трагедии и кровавого фарса русской истории поневоле носят отрывочный характер. Но, может статься, и они

помогут что-то понять. Ведь история — это не только деяния, преступления или подвиги исторических деятелей, так сказать героев исторического спектакля. Это и характерные, второстепенные персонажи, и даже статисты — все участвуют в этой не-божественной комедии (Филиппов 1990: 127).

Przyjęta przez Filippowa i — dodajmy na marginesie — mieszcząca się w poetyce gatunku wspomnień zasada pisania „nie o sobie, a o spotkaniach na rozdrożach życia” zdeterminowała selekcję pierwotnego materiału, strukturę i kompozycję utworu, zaważyła na strategii narracyjnej i podmiotowej, określiła sposób kreowania bohaterów. *Wspomnienia* są więc przede wszystkim opowieścią o innych — „statystach historii”, stanowią zbiór luźnych, zamkniętych mikrotekstów, niejednorodnych w sensie stylistyki, choć uporządkowanych chronologicznie portretów literackich i nekrologów. Przed oczami czytelnika przesuwa się korowód postaci o różnej pozycji społecznej, światopoglądzie, wykształceniu, postawach moralnych i zawodzie, w różnym wieku, kobiet, mężczyzn i dzieci, z którymi los zetknął narratora na kilka dni lub lat. Wśród nich są znamienici działacze kulturalni i społeczni, na przykład: filozof Siergiej Aleksiejew-Askoldow, prorektor Leningradzkiego Instytutu Żywych Języków Wschodu Siergiej Kozin, muzykolog Wsiewołod Czeszychin, teoretyk i przywódca smienowiechowstwa Siergiej Łukianow, działacz religijny Siergiej Szczukin, ukraiński pisarz humorysta Ostap Wisznia (Paweł Gubienko), śpiewak operowy Paweł Andriejew, siostry słynnej „dekadenckiej Madonny” Natalia i Tatiana Gippius, aktor Michaił Nazwanow, ale też zwykli „zjadacze chleba”, znani tylko narratorowi, jak Opanas Bogdanycz — zapamiętany z dzieciństwa znajomy rodziny, starucha Stiepanczycha — mieszkająca w sąsiedztwie babki pisarza, liczni bezimienni lub opatrzeni jedynie inicjałem towarzysze Filippowa z więzienia na Szpalerce, współwięźniowie z łagru uchto-pieczorskiego, między innymi Wołodja Z., inżynier K., Robert S.

Galeria bohaterów jest zróżnicowana także pod względem techniki postaciowania: obok osób właściwie niesportretowanych, zaledwie wymienionych z nazwiska i zawodu bądź jedynie z inicjału, znajdują się w niej wizerunki powierzchowne, acz oddające w kilku zdaniach główne cechy charakteru danej postaci, oraz podobizny dopracowane w detalach, zmierzające w stronę całościowego oglądu upamiętnianego „modela”, obejmujące jego wygląd zewnętrzny, sposób zachowania, idiolekt, poglądy itd. W przypadku twórców kultury i nauki Filippow wykracza nierzadko poza ramy portretu literackiego i nekrologu, wykorzystuje w nich stylistykę opowiadania, biogramu, artykułu naukowego, eseju i recenzji, swobodnie łączy perspektywę osobistą, zsubiektywizowaną i nacechowaną emocjonalnie, z obiektywnym i zdystansowanym podejściem badawczym. Jednym z najciekawszych pod tym względem portretów jest fragment dotyczący Iwana Jerszowa, śpiewaka operowego. Rozpoczyna się on niczym hasło encyklopedyczne: „Иван Васильевич Ершов (родился 8/20 ноября 1867 г. близ Новочеркаска, умер 21 ноября 1943 в Ташкенте) был огромнейшим явлением в русском музыкальном мире” (Филиппов 1990: 172),

zawiera krótki stan badań nad jego dorobkiem muzycznym oraz krytyczny przegląd jedenastu najważniejszych ról scenicznych. Wyraźnie hybrydowe są także nekrologi Siergieja Aleksiejewa-Askoldowa i Siergieja Szczukina, syntetyzujące formę oficjalnego zawiadomienia o śmierci, rozprawy naukowej poddającej analizie dorobek zmarłego i osobistego wspomnienia o nim.

Liczne portrety kreślone przez Filippowa zostały poddane szeregowi zabiegów stylistycznych i kompozycyjnych, przez co zmierzają one ku krótkim formom epickim: opowiadaniu bądź anegdocie. Dbalność o językową organizację wspomnień przejawia się w stosowaniu rozmaitych środków leksykalnych i składniowych oraz tropów (na przykład elipsy, ironii, komizmu sytuacyjnego i językowego), w częstym rozbijaniu narracji wypowiedziami bohaterów, nierzadko stylizowanymi na skaz, w Czechowowskiej z ducha rezygnacji z ekspozycji fabuły na rzecz błyskawicznego umieszczenia czytelnika w samym środku zdarzeń. Dla przykładu portret śpiewaka Pawła Andriejewa rozpoczyna się dialogiem dwóch niezidentyfikowanych postaci:

- Вы не были еще на *Льде и стали*?
- Ну, вот еще. К чему мне смотреть, как усмиряли Кронштадтский мятеж?
- И напрасно. Я не об опере самой говорю (Филиппов 1990: 168).

Ku formom literackim *sensu stricto*, choć bliższym poetyce romantyzmu niż humoreskom Czechowa, ciąży także portret niewymienionego z imienia i nazwiska „poety i nietuzinkowego myśliciela” (Филиппов 1990: 136). Podobizna ta jest wyraźnie obliczona na fragmentaryczność i zagadkowość; już pierwsze zdania, w których pojawia się główny bohater, mają za zadanie ewokować atmosferę niedopowiedzenia i tajemnicy: „Остановился он в Ставрополе случайно, проездом в Закавказье. Остановился потому, что где-то под Тихорецкой в поезде, натолканным, как сельди в бочке, мешочниками и безнадежно мечущимися по всей Руси голодающими, его обворовали до нитки” (Филиппов 1990: 136).

Zamiast typowego dla siebie dążenia do ukazania możliwie pełnej sylwetki bohatera Filippow odsłania jeden tylko epizod z jego życia (gościnny wykład w 1922 roku w Stawropolu na zebraniu tamtejszego kółka literacko-filozoficznego), za to czyni to drobiazgowo, całość tego minipowiadania zamykając, co wzmacnia upamiętnienie wspomnienia, mocną puentą sytuacyjną:

И тут что-то случилось: закончив эту тираду величественным жестом правой руки, лектор как-то скривился и начал беспокойно шарить близорукими глазами по полу.

— Что с вами? - подошел к поэту Сергей Александрович.

— Запонка. Хорошая запонка польского золота. [...] Не поможете ли, молодые люди, поискать ее? Или нет, я сам. [...]

И поэт на коленях пополз вокруг кафедры, пока не нашел, наконец, запонку. Сергей Александрович светил ему, и блики жидкого света перебежали по заплеванному полу (Филиппов 1990: 139).

Niekiedy Filippow tworzy swoiste „autoportrety” swoich bohaterów, ograniczając rolę narratora do niezbędnego minimum i pozwalając im mówić we własnym imieniu. Na takiej zasadzie „autoprezentacji” zbudowany jest między innymi fragment *Wspomnień* dotyczący Roberta S.

Pod artystycznym piórem Filippowa łańcuch podsuwanych mu przez pamięć ludzkich twarzy i splecionych z nimi „tragicznych anegdot i anegdotycznych tragedii” (Филиппов 1990: 190) stapia się w niemal epicką opowieść o narodzie rosyjskim w okrutnych czasach stalinizmu. Mimo iż pisarz w centrum swoich szkiców stawia zawsze jednostkę i obce jest mu dążenie do upamiętniania wydarzeń historycznych bądź scen zbiorowych z życia Stawropola, Leningradu czy Nowogrodu, w których mieszkał, historia jest stale obecna w jego wspomnieniach. Ujawnia się ona we wzmiankach o wojnie domowej, w relacji z przeprowadzonej w Stawropolu publicznej egzekucji oficerów armii carskiej, wśród których byli dwaj kuzyni jego matki, w opisie napiętej atmosfery w Leningradzie okresu masowych aresztów po zabójstwie Kirowa w grudniu 1934 roku, ale też we fragmencie dotyczącym rozwoju opery rosyjskiej w latach 20. i 30., przede wszystkim zaś w stanowiących trzon *Wspomnień* portretach więźniów (oraz śledczych i strażników) leningradzkich więzień, przez które przeszedł, i łagru uchto-pieczorskiego. W portretach tych Filippow łączy perspektywę indywidualną ze zbiorową, każdy konkretny „przypadek” umieszcza w szerszym kontekście historycznym, ukazuje powiązania jednostki z mechanizmami społeczno-politycznymi działającymi w latach 20.–40. w ZSRR. Opisując losy „statystów historii”, pisarz rekonstruuje atmosferę wszechobecnego donosicielstwa i strachu, odsłania machinę terroru i bestialstwo działań NKWD.

Są też *Wspomnienia* opowieścią o ludzkich postawach wobec przemocy i niesprawiedliwości, o ścieraniu się dobra ze złem, o walce o przetrwanie fizyczne, ale i zachowanie człowieczeństwa. Filippow pokazuje, w jaki sposób historia poddaje człowieka próbie moralnej, hartuje go lub niszczy, zmusza do weryfikacji poglądów lub do sprzeniewierzenia się wyznawanym ideałom. Na stronach *Wspomnień* przeplatają się portrety rosyjskich inteligentów, arystokratów, zdegradowanych do kasty „byłych ludzi”, i zagorzałych bolszewików, ślepych i bezrefleksyjnych wyznawców komunizmu. Umieszczone w bezpośrednim sąsiedztwie tym jaskrawiej oddają koloryt ówczesnej epoki, która spolaryzowała społeczeństwo rosyjskie na zwolenników i przeciwników nowej władzy, na „swoich” i wrogów, stają się panoramą rzeczywistości sowieckiej, tragicznej, ale i pełnej absurdów. Jest znamienne, że wszystkich swoich bohaterów, bez względu na zajmowaną przez nich postawę wobec reżimu stalinowskiego, Filippow uważa za jego ofiary: „твердокаменные ли большевики, часто сами бывшие палачи, или просто советские граждане, — все они, так или иначе, жертвы беспощадной системы, все они страдают и гибнут бессмысленно...” (Филиппов 1990: 242).

Mimo iż uwaga pisarza jest stale zwrócona ku innym ludziom, jego wspomnienia wiele mówią także o nim samym. Portretując współtowarzyszy własnego życia,

Filippow przybliży najważniejsze z niego wydarzenia i choć w pełni korzysta z przyśługującego mu prawa do selekcji materiału wyjściowego i autocenzury, bowiem skupia się tylko na latach przedemigracyjnych i wiele wątków pomija milczeniem⁷, to jednak umożliwia czytelnikowi odtworzenie swojej biografii przynajmniej w ogólnych zarysach. Składają się na nią: lata nauki w gimnazjum w Stawropolu, studia w Instytucie Żywych Języków Wschodu w Leningradzie, działalność w gimnazjalnych i studenckich kołach literackich i filozoficznych, wielokrotne areszty, pięcioletni pobyt w łagrze, lata wojenne spędzone w Nowogrodzie, a potem w Niemczech.

Przy całej swej fragmentaryczności *Wspomnienia* Filippowa zawierają także jego wyrazisty autoportret psychologiczny i emocjonalny. Ujawnia się on w obranej przez pisarza strategii narracyjnej i wynikającej z niej pozycji narratora w opisywanym świecie. Narrator i przyjęta przez niego zasada upamiętnienia napotkanych na drodze życiowej ludzi stanowią dwa podstawowe elementy, które spajają odrębne wspomnienia, jednostki kompozycyjne o różnej długości, często pozostające ze sobą w luźnym związku, w jedną uporządkowaną chronologicznie całość. Filippow nie manifestuje swojej obecności w świecie przedstawionym, ale i nie ukrywa jej zarówno w czasie fabularnym, jak i narracyjnym. W pierwszym z nich jawi się jako aktywny uczestnik i inicjator zdarzeń, członek opisywanych zbiorowości (uczniów, studentów, więźniów), w drugim — jako twórca rzeczywistości artystycznej, decydujący o jej kształcie i po wielokroć materializujący się w niej. Subiektywizm narracji ujawnia się, poza tą oczywistością, że jest ona pierwszoosobowa, na kilka sposobów:

- w zabarwionych emocjonalnie ocenach bohaterów, oscylujących od głębokiego szacunku, przez familiarne pobjażanie aż po nieskrywaną pogardę:

Меня всегда восхищало в нем какое-то умиротворенное спокойствие (Филиппов 1990: 205).

И наш татарин принял самое деятельное участие в проводимой партией и правительством латинизации татарского алфавита (Филиппов 1990: 190).

К нем на Ухту, помнится, комиссия Кашкетина приехала летом тридцать восьмого года. Во главе ее стоял внешне вполне культурный, выложенный Кашкетин, а пыточных дел мастером был преимущественно его помогала — лейтенант госбезопасности Заправа, существо гориллообразное и совершенно бесчувственное (Филиппов 1990: 243).

⁷ W tym swoją współpracę z Niemcami, działalność w wydawanej przez armię gen. Własowa gazecie „За Родину”, a także — wzbudzający najwięcej kontrowersji w całej kolaboracyjnej działalności Filippowa — jego czynny udział w masowych egzekucjach, przeprowadzanych w okupowanym przez Niemców Nowogrodzie. Więcej na ten temat zob.: (Щелокова 2012: 258–259). Por.: (Ивашенко 1968).

- w komentarzach do różnych aspektów rzeczywistości, nie tylko tej odległej w czasie, lecz także tej współczesnej pisarzowi:

Думаю, что и вообще-то первородный грех средней школы последних полутора веков — это ее расчет на некую, хотя бы относительную массовость, а тем самым — на средний уровень учащихся (Филиппов 1990: 139).

[...] постоянные перемещения — это болезнь не только лагерной администрации, не только советских учреждений вообще, но, увы, и всех бюрократий мира: вижу эту манию и в учреждениях Вашингтона (Филиппов 1990: 233).

- w uwagach natury krytycznoliterackiej, bliskich recenzji:

Слышал я и жену Андреева, прославленную Александром Блоком и ставшую его долговременной и ревнивой подругой — Любовь Александровну Андрееву-Дельмас. [...] Не пленила она меня ни голосом, ни артистизмом. [...] Может быть, [...] Блок был очарован женщиной, а не артисткой. Но когда я слушал Дельмас, ничего не заставляло вспоминать волхвующие строки поэта (Филиппов 1990: 170–171).

Сама книга Марии Иоффе [*Одна ночь* — J.B.] весьма специфична. Старая большевичка, она пишет — и сожалеет — только о твердокаменных большевиках, стойких борцах за ленинскую правду, не сломленных ни пытками, не лагерем, оставшихся верными марксистско-ленинской догме (Филиппов 1990: 241).

- we wzmiankach o charakterze autorefleksji, odnoszących się bezpośrednio do narratora:

Сейчас, на склоне лет, больше читаешь не беллетристику, а воспоминания, письма, всяческие документальные материалы, невольно заставляющие окунуться в молодые годы (Филиппов 1990: 253).

Но наиболее крепко держатся в памяти встречи в тюрьмах, события в лагерях НКВД во время моего пребывания в них (Филиппов 1990: 210).

- w zwrotach do czytelnika, z którym narrator prowadzi swoistą grę:

Пусть это покажется вам невероятным, но я был знаком с Александром Сергеевичем Пушкиным. Нет, не с произведениями его, а с ним лично. [...] Был мой Александр Сергеевич тверским, совсем уже обрусевшим, карелом, был он коммунистом, народным судьей где-то в Вельегонске (Филиппов 1990: 198).

- we wtrąceniach odsłaniających przed odbiorcą czynności kreacyjne:

О его взглядах на искусство я поговорю в следующий раз (Филиппов 1990: 284).

Не могу здесь не привести один достаточно любопытный факт (Филиппов 1990: 285).

Wymienione rozwiązania stanowią zarazem swoiste „szkice do portretu” Filippowa. Pisarz daje się poznać jako uważny obserwator otaczającego go świata, człowiek o dużej wrażliwości artystycznej, erudyta, z równym znanstwem wypowiadający się o filozofii, muzyce, teatrze, literaturze i górnictwie, głęboko świadomy tragicznej złożoności swojej epoki. Te rysy jego wizerunku legły zarazem u podstaw *Wspomnień*, zdeterminowały dobór materiału życiowego, modelunek rzeczywistości artystycznej i wewnętrzną dynamikę poszczególnych całości. Jeśli zgodzić się z Georgesem Gusdorfem, że wspomnienia jako gatunek dążą do „uchwycenia pewnej esencji ponad egzystencją” (Gusdorf 1979: 277), to można uznać, że w przypadku *Wspomnień* Filippowa esencją tą jest z jednej strony przekonanie o niezbywalnej wartości ludzkiego życia i należnym każdemu szacunku, z drugiej – silne wyczulenie na rolę przeszłości, tradycji kulturalnej, dla następnych pokoleń. Współ sprawiły one, że pisarz wziął na siebie rolę kronikarza historii, który pozostawia współczesnym i potomnym świadectwo o swoich czasach. Postawa świadka łączy się w nim z postawą wyznania (Czermińska 2000), fakty mieszają z kreacją, tendencja doku-mentalistyczna współgra z literaryzacją wspomnień, nadając utworowi Filippowa formę hybrydową.

Bibliografia

- Czermińska M., 2000, *Autobiograficzny trójkąt. Świadectwo, wyznanie i wyzwanie*, Kraków: Universitas.
- Gusdorf G., 1979, *Warunki i ograniczenia autobiografii*, przeł. J. Barczyński, „Pamiętnik Literacki”, z. 1, s. 261–278.
- Niefagina G., 2012, *Формы презентации автобиографизма в творчестве русских писателей второй волны эмиграции*, [w:] *Studia Rossica XXI: Autobiografie pisarzy rosyjskich*, t. 2, pod red. A. Wołodźko-Butkiewicz, L. Łucewicz, Warszawa: Wydawnictwo „Studia Rossica”.
- Orłowski J., 2001, *Wspomnienia literackie pisarzy „pierwszej fali” emigracji rosyjskiej*, [w:] *Literatura emigracyjna Rosjan, Ukraińców i Białorusinów*, pod red. A. Woźniak i L. Puszaka, Lublin: Redakcja Wydawnictw Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego.
- Woźniak A., 2012, *Женская летопись Зинаиды Гиппиус и Надежды Тэффи. Две формы мимесис*, [w:] *Studia Rossica XXI: Autobiografie pisarzy rosyjskich*, t. 2, pod red. A. Wołodźko-Butkiewicz, L. Łucewicz, Warszawa: Wydawnictwo „Studia Rossica”.
- Бабичева М.Е., 2005, *Писатели второй волны русской эмиграции. Биобиблиографические очерки*, Москва: Пашков дом.
- Емельянова О., 1970, *Зов прародины*, «Грани» 1970, № 45, с. 204–206.
- Ивашченко А., 1968, *Подсадная утка. История преступлений Б. Филиппова-Филистинского, в прошлом гестаповца, ныне издателя-клеветника в Соединенных Штатах*, «Комсомольская правда», 9 июня, <https://vk.com/club59794042?z=photo-59794042_333660907%2Falbum-59794042_00%2Frev> (28.07.2017).
- «Мы жили тогда на планете другой...». *Антология поэзии русского зарубежья. 1920–1990 (Первая и вторая волна)*. В 4-х кн., 1994, т. 3, Москва: Московский рабочий.
- Филиппов Б.А., 1990, *Всплывшее в памяти. Рассказы, очерки, воспоминания*, London: Overseas Publications Interchange Limited.

- Филистинский Б., [b.d.], *Карантин. Из недавнего прошлого*, «За Родину», <https://vk.com/club59794042?z=photo-59794042_314627336%2Falbum-59794042_00%2Frev> (28.07.2017).
- Филистинский Б., 1943а, *Литература безвременья*, «За Родину», № 244 (339), <<https://vk.com/club59794042>> (19.07.2017).
- Филистинский Б., 1943б, *О родине и большевизме*, «За Родину», № 245 (340), <https://vk.com/club59794042?z=photo-59794042_325855998%2Fwall-59794042_107> (28.07.2017).
- Филистинский Б., 1943с, *Забутые юбилеи*, «За Родину», № 244 (339), <https://vk.com/club59794042?z=photo-59794042_318596328%2Falbum-59794042_00%2Frev> (28.07.2017).
- Филистинский Б., 1944а, *Константин Случевский. Один из забытых русских талантов*, «За Родину», № 34 (434), <https://vk.com/club59794042?z=photo-59794042_315949367%2Falbum-59794042_00%2Frev> (28.07.2017).
- Филистинский Б., 1944б, *Мимолетное*, «Новый путь», № 10 (54), <https://vk.com/club59794042?z=photo-49612449_311294926%2Fwall-59794042_7> (28.07.2017).
- Филистинский Б., 1944с, *Отец Павел Александрович Флоренский*, «Для всех», № 1, <https://vk.com/club59794042?z=photo-59794042_369908671%2Falbum-59794042_00%2Frev> (18.07.2017).
- Филистинский Б., 1944д, *Сегодняшний язык и наше «завтра»*, «За Родину», № 3 (403), <https://vk.com/club59794042?z=photo-59794042_319173250%2Falbum-59794042_00%2Frev> (28.07.2017).
- Филистинский Б., 1944е, *В лагере НКВД*, «Парижский вестник», № 90, <https://vk.com/club59794042?z=photo-59794042_317328958%2Fwall-59794042_66> (28.07.2017).
- Щелокова Л., 2012, *Смятение русского эмигранта: к проблеме восприятия прозы Бориса Филиппова*, [w:] *Powrócić do Rosji wierszami i prozą... Literatura rosyjskiej emigracji*, pod red. G. Niefaginy, Słupsk: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pomorskiej.

Abstract

The article is an attempt to analyse *Looking back* (1990) — memoirs of Boris Filippov, Russian writer, poet and critic, representing the “second wave” of Russian emigration. Memories of Filippov are an interesting collection of images representing the “extras of history” — people encountered by the writer in his life. The desire to commemorate them forms the compositional and narrative axes of the book. The paper also includes an analysis of the most important stylistic characteristics of the *Memoirs*, which make it possible to regard Filippov’s book as a literary text. The analysis has been conducted in the context of the writer’s earlier articles, published in newspapers issued between 1941 and 1944 on territories of USSR remaining under German occupation.

Key words: Boris Filippov, Russian emigration, memoirs, Russian history

SPIS TREŚCI

Wstęp (*Tatiana Marczenko, Iwona Anna NDiaye, Dmitrij Nikołajew*) 9

I. „СМЕХ СКВОЗЬ СЛЕЗЫ...”

Grzegorz Ojcewicz (Olsztyn)

Śmiać się czy płakać? — oto jest pytanie. Umysłowo chorzy emigranci rosyjscy w ocenie św. Matki Marii (Skobcowej) 19

Dmitrij Nikołajew (Moskwa)

Двенадцать портретов... Аркадия Аверченко: поэтика и политика 29

Olga Letka-Spychała (Olsztyn)

Obraz „człowieka prostodusznego” w twórczości Arkadija Awierczenki 49

Natalia Niestierowa, Natalia Koriukina (Perm)

Сергей Довлатов: «Этнический писатель» или «новый американец»? 57

Lola Zwonariowa, Lidia Kudriawcewa (Moskwa)

Символика, ирония и сатира в графических образах русской и мировой классики парижского художника Александра Алексеева 71

II. «ПО ЗАПИСИ, ПО ПАМЯТИ...»

Iwona Anna NDiaye (Olsztyn)

«Чемоданная жизнь» русских эмигрантов в Воспоминаниях Надежды Тэффи 109

Nel Bielniak (Zielona Góra)

Kobięcy świat we Wspomnieniach Nadieжды Tęffi 119

Grigorij Piewcow (Moskwa)

Книга воспоминаний и размышлений Константина Бальмонта Где мой дом? Диафора ума и сердца 129

Joanna Mianowska (Bydgoszcz)

Из культурного наследия российской эмиграции: Страницы жизни К. Коровина и О России и эмиграции Ф. Шаляпина 143

Galina Niefagina (Słupsk)

Эпическое и этническое в мемуарах Евгении Жиглевич 161

Jolanta Brzykcy (Toruń)

Statyści historii. O wspomnieniach Borisa Filippowa 173

Siergiej Michalczenko (Briańsk)

Воспоминания Е.В. Спекторского как источник по истории высшего образования Центральной Европы и русского зарубежья 1920–1930-х годов. 185

Noty o autorach 201

NOTY O AUTORACH

dr Nel Bielniak — adiunkt w Zakładzie Literatur Wschodniosłowiańskich w Instytucie Neofilologii Uniwersytetu Zielonogórskiego. Zainteresowania badawcze: literatura (realizm, neorealizm, modernizm), kultura i filozofia rosyjska (niekiedy także ukraińska i polska) przełomu XIX i XX wieku, a zwłaszcza życie i twórczość Aleksandra Kuprina, Siergieja Siergiejewa-Censkigo, Ilji Erenburga, Iwana Bunina oraz Nadieždy Teffi.

dr hab. Jolanta Brzykcy — adiunkt w Katedrze Filologii Słowiańskiej Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. Badaczka twórczości rosyjskich poetów emigracyjnych (*Iwan Bunin, Władysław Chodasiewicz, Lew Gomolicki, Galina Kuzniecowa*).

prof. Dmitrij Nikołajew — doktor nauk filologicznych, profesor w Instytucie Literatury Światowej im. A.M. Gorkiego Rosyjskiej Akademii Nauk w Moskwie. Zainteresowania naukowe: rosyjska literatura emigracyjna (*Bunin, Awierczenko, Teffi*).

Natalia Koriukina — ...

Lidia Kudriawcewa — zasłużony pracownik kultury FR, członek Moskiewskiego Związku Artystów i Związku Dziennikarzy Moskwy.

dr Olga Letka-Spychała — adiunkt w Instytucie Słowiańszczyzny Wschodniej Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie. Zainteresowania naukowe: przekład, współczesna literatura rosyjska oraz komunikacja międzykulturowa.

dr hab. Tatiana Marczenko — Kierownik Wydziału Kultury Domu Rosyjskiej Zagranicy im. Aleksandra Sołżenicyna w Moskwie. Zainteresowania naukowe: historia literatury rosyjskiej XIX–XX wieku, literatura rosyjskiej emigracji, poetyka prozy artystycznej, twórczość Iwana Bunina, Iwana Szmielowa, Michaiła Osorgina, historia przyznawania Nagrody Nobla pisarzom rosyjskim (badania archiwalne), paryski tekst rosyjskiej zagranicy.

prof. zw. dr hab. Joanna Mianowska — emerytowany profesor Uniwersytetu im. Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy. Wiceprzewodnicząca Komisji Emigrantologii Międzynarodowego Komitetu Słowistów. Autorka licznych monografii i artykułów naukowych z zakresu rosyjskiej kultury emigracyjnej (literatura, muzyka, balet) pierwszej i trzeciej fali uchodźstwa rosyjskiego XX wieku.

prof. Siergiej Michalczenko — doktor nauk historycznych Briańskiego Uniwersytetu Państwowego im. akademika I.G. Pietrowskiego. Zainteresowania naukowe: .

dr hab. Iwona Anna NDiaye, prof. UWM — kierownik Zakładu Literatur Wschodniosłowiańskich w Instytucie Słowiańszczyzny Wschodniej Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie; literaturoznawczyni, tłumaczka literatury rosyjskiej. Zainteresowania naukowe: rosyjska literatura emigracyjna, najnowsze zjawiska w literaturze rosyjskiej, przekład specjalistyczny, edukacja międzykulturowa.

prof. zw. dr hab. Galina Nefagina — kierownik Katedry Literatury Rosyjskiej Akademii Pomorskiej w Słupsku. Autorka opracowań naukowych z zakresu współczesnej literatury rosyjskiej i literatury rosyjskiej emigracji.

prof. Natalia Nesterowa — ...

dr hab. Grzegorz Ojcewicz — filolog śledczy, znawca życia i twórczości Iwana Bunina, Sergiusza Jesienina, św. Matki Marii z Paryża (Jelizawiey Skobcowej); literaturoznawca, badacz XX-wiecznej emigracji rosyjskiej i historii Średniowiecza (Zakon Krzyżacki, św. Dorota z Mąków). Teoretyk i praktyk przekładu.

Grigorij Piewcow — poeta, literaturoznawca, członek Związku Pisarzy Moskwy, zastępca redaktora naczelnego wydawnictwa „Nonparel”.

prof. Lola Zwonariowa — profesor Instytutu Cywilizacji, sekretarz Związku Pisarzy Moskwy, główny redaktor almanachu „Литературные знакомства”, akademik РАН i ПАНИ. Wiceprzewodnicząca Komisji Emigrantologii Międzynarodowego Komitetu Sławistów. Autorka opracowań poświęconych literaturze i sztuce rosyjskiej emigracji.